

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları : 19

ISSN 1303-5231

**DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

HAKEMLİ DERGİ

CİLT : IX

SAYI : 2

DİYARBAKIR - 2007

ES'ARÎ DÜŞÜNCE SİSTEMİNDE İMAN ANLAYIŞI

The Understanding of Faith in al-Ash'ari's Thought System

Mehmet KESKİN*

Özet

İmam Eş'arî, Eş'ariliğin kurucusu olarak kabul edilir. Onun ortaya koyduğu iman anlayışı, Bâkılânî, Bağdâdî, Cüveynî, Gazzâlî ve Subkî gibi önde gelen Eş'arî bilginler tarafından geliştirilmiştir. Fakat Eş'arî'nin mukallidin imanı hakkındaki görüşü ile imanda ziyade konusundaki fikirleri Eş'arî alimler tarafından kabul görmediğinden mezhep içinde neşvünema bulamamıştır. Yine de İmam Eş'arî'nin iman görüşünün genel anlamda Eş'arî mezhebine hakim olduğu ve temel bir prensip haline geldiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: İman, Eş'arilik, Eş'arî, Bâkılânî, Bağdâdî, Cüveynî, Gazzâlî, Subkî.

Abstract

al-Imam al-Ash'ari is supposed the founder of Ash'arite School. His understanding and definition of faith is developed by his successor such as al-Bâqillânî, al-Juwaynî, Al-Ghazzâlî and as-Subkî who are very eminent scholars in Ash'arite School. Since his views about the validity faith of imitator and increasing in faith aren't accepted by his Ash'arite successors, they weren't developed and spread widely in this school. However it can said that Ash'ari's faith view is dominant in Ash'arite School and accepted as main principle of it generally.

Key Words: Faith, Ash'arite School (Ash'arism), Al-Ash'arî, Al-Bâqillânî, Al-Juwaynî, Al-Ghazzâlî, As-Subkî.

Giriş

İslam düşünce tarihinde iman problemi ilk tartışılan konuların başında gelir. Bu mesele Kur'an ve Sünnette sıkça yer alır; dünya ve ahiret hayatındaki hükümler insanın iman durumuna göre şekillenir. Bu makalede böylesine önemli bir konu bağlamları ile ele alınacak ve Eş'arî Düşünce sisteminde

* Dr. Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi. (e-posta: mekesk@yahoo.com)

imanın nasıl tanımlandığı ve imanla bağlantılı olarak amel, söz, bilgi, günah ve akıl gibi konuların nasıl şekillendiği ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda sistemin kurucusu olan el-Eş'arî (324/936) başta olmak üzere, Eş'ariliğin mütekadimin kelamcılarından ve en önemli temsilcilerinden sayılan Bâkılânî (403/1012), Bağdâdî (429/1038) ve Cüveynî (478/1085) ile yine Eş'ariliğin önemli simalarından olan ve müteahirin kelamcılardan sayılan Gazâlî (505/1111) ve Subkî (771/1370) esas alınarak konu incelenecektir. Bu çerçevede Eş'arî olmakla birlikte daha çok hadis veya tasavvufî yönü ile öne çıkan Nevevî (676/1277) ve Kuşeyrî (465/1072) gibi alimlerin görüşleri ele alınmamıştır. Çünkü bu alimler Eş'arî esaslara bağlı kalmakla birlikte daha çok nasrlara (özellikle hadise) ve Selefin yorumuna yönelmişlerdir.¹ Ayrıca bunlar kelamî sistem üzerinde Bâkılânî, Cüveynî veya Gazâlî gibi mesai harcamamış, Eş'arî olmalarına rağmen kelamcılar gibi Eş'arî düşünce sisteminde etkin ve katkıcı olmamışlardır.

Bu çalışmada yukarıda zikredilen âlimlerin fikirlerinden hareketle Eş'arî iman anlayışı çözümlenmeye ve analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken Mezhepler Tarihi çalışmalarında esas olan objektiflik prensibine ve *deskriptif* tasviri/betimleyici anlatım metoduna sadık kalınmaya özen gösterilmiştir. Bundan ötürü, sözü edilen Eş'arî alimlerin görüşleri yanlışlama veya doğrulama yoluna gidilmemiştir. Aksine fikirlerin olduğu gibi ortaya konulmasına, değişim ve gelişimine, fikirler arasındaki uyum ve uyumsuzluğun gösterilmesine çalışılmıştır.

1. Ontolojik (Varlık) Olarak İman

İmanın mahluk olup olmadığı hususunda İmam Eş'arî'nin görüşü kesin olarak bilinmemektedir. İbn Teymiyye (728/1328), imanın mahluk olup olmadığı hususunun tartışılmasını el-Eş'arî'nin menettiğini belirtirken,² çağdaş araştırmacılardan İzutsu, el-Eş'arî'nin aslında imanın mahluk olmadığını savunduğunu söyler. İzutsu'ya göre el-Eş'arî'nin ileri sürdüğü bu görüş anlaşılır olmadığı gibi çelişkilerle doludur. Ona göre İbn Asâkir (571/1175) bu çelişkileri gidermek ve el-Eş'arî'nin bu konudaki görüşünü anlaşılır hale getirmek için kendi imamına yani Eş'arî'ye şu görüşü nisbet etmiştir. Buna göre iman ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan biri Allah'ın olup muhdes değildir. Diğeri ise

¹ Makrizî, eserci Eş'arilerden söz etmektedir. Bkz., el-Makrizî, Takıyyuddin Ahmed b. Ali, (845/1441) *el-Hitât ve l-Âsâr*, Kahire ts. II, 360.

² İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed, *Kutub ve Resâil İbn Teymiyye, fi'l-Akide (Fetâvâ)*, Riyad, ts., VII, 510.

insanların olup ve muhdestir.³ Ancak İbn Fûrek (406/1015), Allah'ın *el-mu'min* ismi üzerinde yaptığı açıklamadan Eş'arî'nin fiile dönük olanın değil, Allah'ın kelâmı veya verdiği haberin tasdiki anlamındaki mümin isminin ezeli olduğunu savunduğu anlaşılmaktadır.⁴

İmam Eş'arî'den sonra Eş'arî Mezhebinin en önemli temsilcisi sayılan Bâkîllânî, imanı kadim ve muhdes olmak üzere ikiye ayırır. Ona göre, Cenabı Hak kendi nefsinin (özünü) mümin olarak nitelediğinden dolayı O'nun imanı kadim; insanların kalplerinde imanı yaratmış olmasından ötürü de kulun imanı muhdestir.⁵ Bağdâdî Allah'ın mümin olarak isimlendirilmesini, O'nun haberi ve va'dinde sadık olmasıyla açıklar. Ayrıca mümin teriminin "emân" kelimesinden türetilmiş olabileceğinden hareketle de Bağdâdî, mümin isminin "Allah'ın dostlarını azaptan emin kılması" anlamına geldiğini belirtir.⁶ Gazzâlî ise Bâkîllânî gibi düşünür. Ona göre, şayet imandan halkın (yaratılmışların) sıfatları kastediliyorsa yaratılmışların bütün sıfatları gibi o da mahluktur. Şayet Kur'an'dan veya Allah'ın sıfatlarından biri kastediliyorsa Allah'ın bütün (zati) sıfatları kadim olduğu gibi, iman da kadimdir.⁷ Bu itibarla imanın kendi bağlamına göre kadim veya muhdes olarak ikiye ayrılmasının Eş'arîlerce genel kabul gördüğü söylenebilir.

2. İmanın Tanımı

İmam Eş'arî, imanı *tasdik* olarak tanımlar.⁸ O, bu hususta dilcilerin görüş birliği içinde olduğunu ifade eder. Ayrıca Kur'an Arapça olduğuna göre "*sen bize inanmazsın*"⁹ ayetinde olduğu gibi imanın anlamının tasdik olduğunu, "falanca kabir azabına ve şefaate inanır" denildiğinde onun herkesçe kabul edilen "tasdik eder" anlamına geldiğini ve bu nedenle iman kelimesinin anla-

³ Izutsu, Toshihiko, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, çev. Selahaddin Ayaz, İst. 1984, s. 254.

⁴ İbn Fûrek, Ebu Bekr Muhammed b. El-Hasan, *Mucerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, Beyrut, 1987.s. 51-52; Krş., el-Bağdâdî, Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed, *Usûlü'd-Dîn*, Beyrut, 1981. s.248.

⁵ el-Bâkîllânî, Kâdi Ebu Bekr b. Tayyib, *el-İnsâf*, Beyrut 1986, s.48.

⁶ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s.247-248; Krş. İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 52.

⁷ el-Gazzâlî, *İlcamu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, Beyrut 1985. s. 107.

⁸ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-Luma, fi'r-Redd ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bida'*, Beyrut, 1953. s.75; el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s.248; es-Subkî, Tacuddin Ebu Nasr Abdulvehhâb b. Ali, *Tabakatu's-Şafiyye'l-Kubrâ*, 1992, I, 97; en-Neseffî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed, *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, Ankara, 1993, I, 38. İbn Teymiyye, *Minhacus-Sunneti'n-Nebeviyye*, Riyad, 1986, V,288.

⁹ Yûsuf, 12/17.

mının dilcilerin belirttiği gibi "tasdik" anlamında olması gerektiğini vurgulayan Eş'arî, imanı kalbin tasdiki olarak tanımlar.¹⁰

İmam Eş'arî gibi diğer Eş'arî alimler de imanın tasdik olduğunu savunur.¹¹ Onların bu hususta serdettikleri delillerin bizzat İmam Eş'arî'nin sunduğu deliller olması dikkat çekicidir.¹² Örneğin Bâkılânî, Bağdâdî, Cüveynî ve Gazâlî bu konuda hemen hemen İmam Eş'arî ile aynı ifadeleri kullanarak imanın tasdik anlamına geldiğini kanıtlamaya çalışmışlardır.¹³ Böylece imanın temel ve yegâne rûknü Eş'arîlere göre tasdik olmaktadır.¹⁴

İmanın tanımında ikrar, amel vb. yer vermemelerine rağmen İmam Eş'arî ve Eş'arî alimler, imanla bağlantılı olarak ikrar, amel ve bilgi ile birlikte bunları gerçekleştiren organlar olan kalp, dil, ve diğer organların iman ile ilişkisini, imana getirdikleri tanım çerçevesinde yorumlamışlardır.

a-İman Tasdik (Kalp) İlişkisi:

İmanı tasdik olarak tanımlayan İmam Eş'arî ve önde gelen takipçileri olan Bâkılânî, Bağdâdî, Cüveynî ve Gazâlî, bu tasdikın gerçekleşme mahallinin kalp olduğunu vurgulamaktadırlar. Çünkü onlara göre, tasdik kalpte gerçekleşir ve kalp ile olur. Bu da kalbin Allah'ın tek bir ilah olduğunu, Resul ve Resulün getirdiği bütün şeylerin hak olduğunu tasdik edilmesidir.¹⁵

Sözünü ettiğimiz Eş'arî alimler iman yerinin kalp olduğuna dair Cibril hadisini delil olarak sunarlar.¹⁶ Onlara göre, Allah'ın varlığı ve birliğini; Resulleri ve Resullerin getirdiği her şeyin hak olduğunu kalben tasdik edip dil ile ikrar eden kişi hem Allah katında hem de insanlar nezdinde mümindir. Ancak

¹⁰ el-Eş'arî, *el-Luma'*, s.75; İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 150; eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1992, I, 88; Krş., İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahirî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut, 1996, III, 228, V, 73; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, I, 97; İbn Hazm, *el-Fasl*, III, 227-228; İbn Teymiyye, *Minhacus-Sunne*, V, 288; İbn Teymiyye, *en-Nubuvvat*, Kahire, 1966, s. 143.

¹¹ el-Cüveynî, İmamu'l-Haremeyn Ebu'l-Muâli Abdülmelik, *el-İrşâd*, Beyrut 1985, s. 333-334.

¹² el-Bâkılânî, Kâdi Ebu Bekr b. Tayyib, *Temhidu'l-Evâil ve Telhisu'd-Delâil*, Beyrut 1987, s. 389.

¹³ el-Bâkılânî, *Temhid*, s. 389; el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s.248; el-Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 333-334; el-Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *Kavaidu'l-Akâid*, Beyrut 1985, s. 236.

¹⁴ eş-Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdam fi İlmi'l-Kelâm*, London, 1934, s. 473; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, I, 127.

¹⁵ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 85, 90.

¹⁶ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 90.

sadece kalple tasdik edipte ikrarda bulunmayan kişi ise Allah katında mümin-dir. Bâkılânî'ye göre, kalben inanmadığı halde dil ile ikrar eden veya amel eden kimse Allah katında mümin sayılmaz. Aksine, kalbi tasdike devam ettiği halde küfrü izhar eden kişi ise Allah katında mümindir, kafir sayılmaz. Kalbi tasdikten yoksun olan birine ikrarı veya ibadeti fayda vermediği gibi, kalbi tasdiki mevcut olan (inanan) kişiye de tersi zarar vermez. Çünkü iman tasdik-tir ve tasdikte mevcuttur.¹⁷

Cüveynî'nin bu konuda yaptığı açıklamalar Bâkılânî'nin yukarıdaki görüşüne açıklık getirmektedir. Ona göre, kalbi tasdik bulunmasına rağmen kişi inat edip dil ile ikrar etmezse, Allah katında da cuhûdî ve inadî küfürle kâfir olur. Bu durumda sadece kalben tasdik etmesi ona fayda vermez.¹⁸

Gazâlî ise, imanın sadece tasdik (tasdik-i mahz) olduğunu¹⁹ söylemekle birlikte bu *tasdik-i cazımın* altı mertebesinin olduğunu ifade ederek tasdik hususuna farklı bir açılım getirir.²⁰ Ancak o da sadece kalbi tasdikle iman var olacağını ve bu durumda olan kişinin, kendisi ile Allah arasında mümin olarak niteleneceğini belirtir.²¹

Görüldüğü üzere gerek el-Eş'arî'nin kendisi ve gerekse Bâkılânî, Bağdâdî, Cüveynî ve Gazâlî gibi Eş'arîlerin hepsi imanın tasdik olduğu ve tasdikin de imanın yegâne rûknü olduğu konusunda hemfikirdirler. Böylece bu alimlere göre iman tek cüzdür ve o da tasdiktir. Tasdik varsa iman da vardır. Tasdik yoksa iman da yoktur. O halde tasdikten bir şey eksik olursa iman bozulur.²²

İmanı sırf tasdikle açıklamalarından ötürü Eş'arîler, muhalifleri tarafından şöyle eleştirilmişlerdir: Şayet imanın tasdikten ibaret olduğu kabul edilirse, bu durumda inanan bir kişinin iman hilafına bir şeyi izhar etmesi, onun tasdikten ibaret olan imanına zarar vermeyecektir. Bu vb. eleştirileri Subkî, küfrü gerektiren bir ifadeyi söyleyenin veya küfrü gerektiren bir fiili yapanın kâfir olduğu konusunda bütün Müslümanlar gibi İmam Eş'arî ve ashabının da görüş birliğinde olduğunu ve bu hususta bir ihtilafın mevcut olmadığını söyleyerek cevap verir. O halde iman tasdikten ibaret olsa dahi, imanı nakzeden bir söz veya eylemin vukuu halinde iman sahih olmaz.²³

¹⁷ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 85-86.

¹⁸ el-Cüveynî, *el-Akidetu'n-Nizâmiyye*, İst. ts. s. 85.

¹⁹ el-Gazzâlî, *Kavaidu'l-Akâid*, s. 249.

²⁰ el-Gazzâlî, *İlcamu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, s. 111-112.

²¹ el-Gazzâlî, *Kavaidu'l-Akâid*, s. 248.

²² el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 90.

²³ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, I, 90-91.

b-İman Marifet (Bilgi) İlişkisi

el-Eş'arî'ye göre iman tasdiktir; ancak bu tasdik marifete (bilgiye) dayanmalıdır. Ona göre iman; Allah ve Peygamberini, haber verdikleri şeylerde tasdik etmektir. Bu tasdik ise ancak marifetle sahih olur.²⁴ Şehristânî (548/1153), İmam Eş'arî'nin tasdiki iki şekilde açıkladığını belirtir. Bunlardan birinde Eş'arî tasdiki; Allah'ın varlığını, ulûhiyetini, kadimliğini ve sıfatlarını bilmek olarak ifade ederken; diğerinde ise, marifeti de kapsayan, nefiste bir söz olup, sonra bu dille ifade edilir, şeklinde ifade eder.²⁵ Cüveynî ise, tasdikin "kelamü'n-nefs" (iç söz) olduğunu ve bunun da ancak bilgiyle var olacağını söyler.²⁶

İmam Eş'arî ve ashabı, tasdiki "kelamü'n-nefs" olarak açıklamışlardır. Ancak bu tasdik yani kalamü'n-nefs marifetle sabit olur.²⁷ O halde onlara göre kalbin tasdiki onun sözüdür ve kalbin sözü ise marifetten farklıdır. İbn Teymiyye'nin belirttiği gibi bu zor ve anlaşılması güç bir ayırım olarak görülmüştür.²⁸

İmam Eş'arî ve Eş'ariler iman tanımına marifeti katmalarından olsa gerek İbn Hazm el-Eş'arî'nin Cehm gibi imanı marifet olarak tanımladığını söyler. Ancak bilindiği gibi onların savunduğu şey, imanın tasdik ve tasdikin bilgiyle olmasıdır.²⁹

Görüldüğü gibi iman tanımında Eş'ariler, bilgiye önemli bir yer vermişlerdir. Tasdikin sıhhati için bilgiyi gerekli görmüşlerdir. Böylece bilgi yani marifet sanki tasdikin olmazsa olmaz şartı haline gelmiştir.

c-İman- İkrar (Söz) Dil İlişkisi

Eş'arilere göre iman, her ne kadar tasdik olsa da, bir kişinin mümin ismini alabilmesi için tasdikin yanında ikrar da gereklidir. Bu ikrarı bazen söz (kavl) ve itiraf, bazen de şahadet -ki bu kelime-i şahadettir- tabirleriyle ifade ederler.³⁰ Onlara göre ikrarın mahalli dildir ve kalpte var olan tasdik, dilde ikrar olarak vücut bulur. Dil ve diğer organlarla yapılan şeyler iman olmayıp İslamdır. Buna delil olarak Cibril hadisini göstermektedirler.³¹

²⁴ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 248.

²⁵ eş-Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdam*, s. 472.

²⁶ el-Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 333-334.

²⁷ el-Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 334.

²⁸ İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, VII, 396, 398.

²⁹ İbn Hazm, Bkz., *el-Fasl*, III, 227-228; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, I, 90-91.

³⁰ eş-Şehristânî, *el-Milel*, I, 88. Ayrıca Bkz., eş-Şehristânî, *Nihayetu'l-İkdam*, s. 472.

³¹ el-Bâkullânî, *el-İnsâf*, s. 85, 90.

Bâkılânî ikrar meselesine biraz farklı yaklaşmaktadır. Ona göre, ikrar ve amel kalbi tasdikle birlikte olduğunda sahibinin, hem Allah hem de kullar yanında mümin olmasını sağlar ve bu duruma hakiki anlamda iman adı verilir. Kalbi tasdiki bulunmadığı halde ikrar veya ameli olan kimse bu dünyada mümin olarak adlandırılır, ancak bu gerçekten onun mümin olduğu anlamına gelmez. Burada imanın mecazi olarak kullanılması söz konusudur.³² O halde tasdiksiz ikrar, sahibine gerçek anlamda imanı sağlamaz.

Cüveynî'ye göre ise, kişi kalben bildiğini diliyle itiraf ederse, hem zahiren hem batınen mümin sayılır. İçinde küfrü gizleyip de imanı açığa vuran ise münafıktır.³³ O halde kalbin küfürde ısrar etmesi ile birlikte dilin imanı izhar etmesinin iman açısından bir faydası yoktur.³⁴

Gazzâlî'ye göre, dil imanın tercümanıdır. O halde dil olmadan tasdik var olması durumunda iman var olmalıdır.³⁵ Bu nedenle kalbi tasdiki olup ta dil ile söylemeden ve amelle iştigal etmeden önce ölen kimse, kendi ile Allah arasında mümin olarak ölmüştür.³⁶ Tasdikten bir şey eksik olursa iman bozulur. Söz ve amel ise artar ve eksilir; ancak bununla iman son bulmaz/bozulmaz.³⁷

Eş'arîlere göre ikrar imanın esas rüknü değildir. Ancak Subkî ikrarı iman için şart görür. Fakat o da ikrarın imanın rüknü olmadığını kabul eder.³⁸ Tasdik yanıda kelime-i şahadetin şart veya rükün olup olmadığı hususunun ihtilafı olduğunu söyleyen Subkî, iman mahiyetinin dışında da olsa bunun şart olmasını tercih eder.³⁹ Ayrıca Subkî kalbiyle tasdik eden ve dil ile söylemeye kudreti olduğu halde söylemeyen kimsenin muteber bir imana sahip olmadığı hususunda icma olduğunu ifade eder.⁴⁰ Ona göre iman tasdiktir; ancak kabulü için şahadet şarttır. Kişi tasdik edipte şahadet etmezse makbul bir imana sahip olmaz.⁴¹

³² el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 85.

³³ el-Cüveynî, *el-Akidetu'n-Nizâmiyye*, s. 85.

³⁴ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 85-86.

³⁵ el-Gazzâlî, *Kavaidu'l-Akâid*, s. 249.

³⁶ el-Gazzâlî, *Kavaidu'l-Akâid*, s. 248.

³⁷ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 90.

³⁸ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, I, 94.

³⁹ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, I, 94.

⁴⁰ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, I, 128.

⁴¹ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, I, 87, 90-91.

d-İman Amel İlişkisi

Eş'arilere göre, ister nafil olsun isterse farz olsun ibadetler (taât) iman değildir.⁴² Bu nedenle amelin olmayışı imanı ortadan kaldırmaz. İmanın varlığı ikrara bağlı olmadığı gibi, amele de bağlı değildir.⁴³ Ancak organlarla meydana gelen şey (amel), kalpteki tasdikın ifadesi olup kalpte bulunana delalet eder.⁴⁴ O halde amel imanın cüzlerinden olmadığı gibi rükünlerinden de değildir. Bilakis amel iman üzerine bir ziyadedir.⁴⁵ Bu nedenle, kalben tasdiki olan bir kimsenin, dil ile söylemeden ve amelle iştigal etmeden önce ölmesi durumunda bu kişinin kendisi ile Allah arasında mümin olarak öldüğünü Gazâlî kabul eder.⁴⁶

İmam Eş'arî ve Eş'ariler ameli, imanın esas rüknü olarak görmeyerek iman ve ameli birbirinden ayırırlar. Bu nedenle onlar, imanın tanımı içinde ikrara yer vermedikleri gibi amele de yer vermezler.

3-İmanda İstisna ve Muvâfât

İmam Eş'arî ve Eş'ariler muvâfât (Allah'ın huzuruna iman ile varmak) bağlamında bir istisnayı gerekli görmektedirler. Buna göre mutlak iman, kendisiyle muvâfâtın hasıl olduğu imandır. Böylece imanda yapılan istisna, imanın kemal veya noksan olmasına değil, (son) hal/durum içindir.⁴⁷ Ancak mutlak anlamdaki bir istisna konusuna farklı yaklaşımlar sergilemişlerdir. Böylece bu alimler Selefın iman konusunda istisna yaparak "inşallah müminim" demelerini farklı farklı yorumlamışlardır. Fakat bu farklı yorumlara başvurmuş olmaları, Eş'arilerin bu husustaki genel düşüncelerine ters düşmemektedir. Bağdâdî'nin ashaplarının (arkadaşlarının) imanda istisna konusunda ihtilaf ettiklerini söylemesinin nedeni bu farklı yorumlar olabileceği gibi, muhtemelen onun Küllâbileri Eş'arilerden saymasından kaynaklanmış da olabilir.⁴⁸

İlk dönem Eş'arî temsilcilerinden olan Bâkılânî "inşallah müminim" ifadesini zaman bağlamında ele alıp yorumlamaktadır. Ona göre kulun bulunduğu anı kastederek "ben gerçekten müminim (ena muminün hakkın)" demesi caizdir. Ayrıca geleceği kastederek "inşallah müminim" demesi de caizdir. Ancak geçmişi veya halı (şimdiki zamanı) kastederek "inşallah müminim"

⁴² el-Bâkılânî, *Temhid*, s. 390.

⁴³ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 85, 90; el-Gazzâlî, *Kavaidü'l-Akâid*, s. 258.

⁴⁴ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 85.

⁴⁵ el-Gazzâlî, *Kavaidü'l-Akâid*, s. 260.

⁴⁶ el-Gazzâlî, *Kavaidü'l-Akâid*, s. 248.

⁴⁷ İbn Teymiyye, *Fetâvâ*, VII, 509. Krş., İbn Teymiyye, *en-Nubuvvât*, s. 143; el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 265.

⁴⁸ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 253.

demesi caiz değildir. Çünkü bu imanda bir şüphe demektir. Halde (şimdiki zamanda) istisna caiz olmadığı gibi, gelecekte iman hususunda katilik de caiz değildir.⁴⁹

Cüveynî, *el-irşad*'da Selefin "inşallah müminim" demelerini muvâfâta bağlarken⁵⁰ *el-Akidetü'n-Nizamiyye*'de ise marifete bağlamaktadır.⁵¹ Gazâlî ise istisnayı dörde ayırır. İkisi imanda şüpheyeye yönelik olmayıp hatime (sonuçta Allah'a iman ile varıp varmama) ile kemaldeki şüpheyi ifade eder. Diğer ikisi ise hiçbir şüpheyeye dayanmayıp sadece nezaket ve edepten kaynaklanır. Ona göre, hatime ile ilgili şüphe uygun olup, bu durumda istisna vaciptir.⁵²

4-İman ve İslam

İmam Eş'arî, iman ve İslam'ı birbirinden ayırır. Ona göre İslam, hükme boyun eğmek, emre tabi olmak ve teslim olmaktır. Bu nedenle her mümin müslimdir (müslümandır). Ancak her müslim mümin değildir. Çünkü kişinin istislamı (müslüman olması) tasdik ve iman ile olmasa da müslim adını alır.⁵³ Buna göre kalben inanmayan müslim olabilir, fakat mümin olamaz.

Eş'arîlere göre, her iman, İslam'dır. Ancak her İslam, iman değildir. Çünkü İslam'ın anlamı "inkiyad" (itaat etmek, boyun eğmek, uymak) tır. İmanın anlamı ise tasdiktir. Bir şeyi tasdik edenin inanıp tasdik ettiği şeye itaat etmemesi ve boyun eğmemesi imkansızdır. Fakat münkadın yani itaat edip boyun eğenin itaat ettiği şeyi tasdik etmemesi ise mümkündür. Bu "her nebi salihdir ancak her salih nebi değildir" önermesine benzer.⁵⁴ İslam inkiyad ve istislam (teslim olmak) olduğuna göre, kulun Rabbine boyun eğerek yaptığı bütün ibadetler ve bu hususta Rabbinin emrine teslim olması İslam'dır. İman ise İslam'ın hasletlerinden biridir. O halde her iman İslam'dır, fakat her İslam iman değildir.⁵⁵ Gazâlî'ye göre Arap dilinde "teslim" kalp, dil ve organlar için genel olarak kullanıldığından İslam genel (amm), iman ise özel (has)dır. Bu durumda iman İslam erkânlarından en önemli ve en şerefli (değerli) kısmının adı olmaktadır. Ayrıca her tasdik, teslimdir. Fakat her teslim, tasdik değildir.⁵⁶ Buna göre her mümin aynı zamanda müslimdir. Fakat her

⁴⁹ el-Bâkullânî, *el-İnsâf*, s. 91.

⁵⁰ el-Cüveynî, *el-İrşad*, s. 336.

⁵¹ el-Cüveynî, *el-Akidetü'n-Nizâmiyye*, s. 91

⁵² el-Gazzâlî, *Kavaidu'l-Akâid*, s. 270, 273-274, 282, 285.

⁵³ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 155; Krş, es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, I, 96.

⁵⁴ el-Bâkullânî, *el-İnsâf*, s. 89-90; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiiyye*, I, 127.

⁵⁵ el-Bâkullânî, *Temhid*, s. 392.

⁵⁶ el-Gazzâlî, *Kavaidu'l-Akâid*, s. 237.

müslim mümin değildir.⁵⁷ Böylece iman ve İslam'ın farklılığını benimsemek Eş'ariliğin temel ilkelerinden biri olmuştur. Bu nedenle Subkî iman ve İslam'ı farklı görmeyenin Eş'arî olamayacağını belirtir.⁵⁸ Nitekim Eş'arî alimler iman ve İslam'ın farklılığını ispatlamak için Kur'an ve sünnetten bir çok delil sunmuşlardır.⁵⁹

5-İmanda Artma ve Eksilme

İmam Eş'arî ve Eş'ariliğin önemli temsilcileri sayılan Bâkılânî, Cüveynî ve Gazâlî gibi alimler, imanın tasdikten ibaret olduğunu savunmuşlardır. Tasdik temelinde birleşen Eş'ariler imanda artma ve eksilmenin nasıl olabileceği hususunda farklı yorumlara gitmişlerdir.

el-Eş'arî imanda ziyade olabileceğini, çünkü bunda teceddüt olduğunu ve daha önce olmayıp da sonradan inanılması gereken yeni şeyler olabileceğini belirtir. İmam Eş'arî imanda noksanlığı ise iki şeye dayanarak reddetmektedir. Birincisi, noksanlık övülen bir nitelik olmadığı gibi, aksine kendisinde bir çeşit tahkir ve ayıp vardır. İkincisi ise, iman tek özelliştir, nassa göre ondan bir parçanın gitmesi, hepsinin gitmesi anlamına gelir. Ona göre, Hz. Muhammed'i inkâr eden kişi, her ne kadar aklen Allah'ı da inkâr etmiş sayılmasa da sem'i olarak inkâr etmiş sayılır.⁶⁰

Bağdâdî ise Kur'an'da altı yerde (ayette) sarahaten imanın arttığından söz edildiğini belirterek, artış olmadan evvelki imanın artıştan sonraki iman durumdan daha noksan olduğunu söyler.⁶¹ Muhtemelen Bağdâdî, Kalânî gibi tasdiki açık gizli her türlü taata yorumladığından, imanın taatla artıp günahla azaldığını Bâkılânî, Cüveynî ve Gazâlî'ye nazaran daha açık bir şekilde ifade eder.⁶²

Bâkılânî, Kitap ve Sünnet'te varid olduğu üzere imanın artıp eksildiğini reddetmediğini belirtir. Ancak ona göre, imanda ziyade ve noksanlık iki şeyden birine rücu eder. Ya bu artma ve eksilme tasdike değil de söz veya amele racidir. Bu durumda iman baki kalmasına rağmen artma ve eksilmenin ikisinde var olması düşünülebilir. Fakat tasdik böyle değildir. Onda en küçük bir şey bile eksik olursa iman bozulur. Bu şu demektir: Resulün getirdiği her şeyi tasdik eden biri bir namazı veya orucu yahut farz ibadetlerden herhangi

⁵⁷ el-Cüveynî, *el-Akidetu'n-Nizâmiyye*, s. 88.

⁵⁸ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, I, 96.

⁵⁹ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 89-90; el-Bâkılânî, *Temhid*, s. 392; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, I, 118.

⁶⁰ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 153.

⁶¹ el-Bağdâdî, *Usûlû'd-Dîn*, s. 252-253.

⁶² Bkz., el-Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 336.

birini terk ederse tasdikinde kararlı ve sağlam olduğu müddetçe sırf farzları terk ettiği için kafir olarak nitelenmez. Bunun aksine şayet bütün vacibatı ikrar edip işlerse ve Resulün getirdiği her şeyi tasdik edip sadece içkinin haram olduğunu tasdik etmezse bu fiili işlemezse bile imandan çıkar ve küfürle nitelenir. Bu biricik hükmü tasdik etme eksikliği yanında yaptığı iman, söz ve ameller ona fayda vermez. Bâkılânî iman için ziyade ve noksanlığın söz konusu olabileceğini belirttiği ikinci bir durumu şöyle özetler. İmanda artma ve eksilme tasdik bizzat kendisinde değil de hüküm ile ilgili olursa bu düşünülebilir. Ancak bu durumda ziyade ve noksanlık mükafat, sevap ve övgüye (methe) yönelik olmalıdır. Çünkü tasdikten bir şey eksik olursa iman son bulur/bozulur. Söz ve amel ise artar ve eksilir ancak bununla iman son bulmaz (bozulmaz).⁶³

Cüveynî ise, amellerin artıp eksilmesiyle tasdik değişmeyeceğini söyler.⁶⁴ Ona göre, iman tasdik olarak yorumlandığında bir tasdik başka bir tasdikten üstün olamaz. Ancak tasdik amele haml edilirse o zaman imanın taatla arttığı ve günahla azaldığı söylenebilir. Fakat Cüveynî bu görüşü tercih etmediğini ifade eder.⁶⁵

“Tasdik, tek bir nitelik olduğuna göre imanda artma ve eksilme nasıl olabilir?” sorusunu Gazâlî, iman isminin müşterek olup üç ayrı anlam için kullanıldığını söyleyerek cevaplar. Ona göre, bazen burhana dayalı kesin tasdik imanla ifade edilir. Bazen imanla, kesin olan taklidi itikat ifade edilir. Bazen de imanla, tasdik gereği olan amelle birlikte olan tasdik ifade edilir. Gazâlî’ye göre, birinci anlamda kullanılmasının delili şudur: Allah’ı delille bilip bu marifetin ardından ölen kimsenin mümin olarak öldüğüne hükmedilir. İmanın, taklidi tasdik anlamında kullanıldığının delili ise şudur: Çoğu Araplar sadece Hz. Peygamberin hal ve davranışını, onlara iyilik ve iltifatta bulunmasını göz önünde bulundurarak onu tasdik etmişlerdir. Bunlar mucizenin delalet yönlerine veya vahdaniyet delillerine bakmadan ve araştırmadan tasdik etmişlerdir. Eğer iman, burhanî tasdik anlamına alınırsa, ziyade veya noksanlığı düşünülemez. Bilakis yakın kemaliyle oluşursa bunun üzerinde artma olmaz. Şayet böyle olmazsa o zaman da yakın, gerçek anlamıyla yakın olmaz. Bu tür tasdik tek düzey olup ziyade ve noksanlığı düşünülemez. Ancak daha vazih veya nefsin daha mutmain olması anlamı kastedilirse, bunda farklılıklar olabilir. Şayet imana taklidi tasdik anlamı verilirse, bunda farklılığın olduğu inkâr

⁶³ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 86-88, 90.

⁶⁴ el-Cüveynî, *el-Akidetu'n-Nizâmiyye*, s. 90.

⁶⁵ el-Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 335-336.

edilemez. Nitekim bir Yahudi, bir Hristiyan ve bir Müslüman'ın samimiyet durumunun farklılığı rahatlıkla müşahade edilebilir. Çünkü kalpteki itikat, bir düğüm gibidir. Düğüm güçlü ve zayıflık açısından değişiklik gösterir. Eğer imana tasdikle birlikte amel anlamı verilirse, amelin bizzat kendisinin değişiklik arz ettiği aşikârdır. Amele devam etmenin bizzat tasdikte farklılık meydana getirip getirmediği meselesini Gazâlî tartışmalı görmekle birlikte; amele devam edilmesinin taklidi olan tasdikin neftse (içte) kök salıp sağlamlaşmasında etkisinin olduğunu kabul eder.⁶⁶

Subkî ise imanda artma ve eksilme meselesine Selef ile Eş'arilerin görüşlerinin arasını bulmayı hedefleyerek yaklaşır. Subkî'ye göre, imanın mefhumunda yer almakla birlikte olmadıklarında veya eksik olduklarında imana hâlel getirmeyen imanın parçaları vardır. Ayrıca Selef imanın parçalardan oluştuğunu söylemiş olmakla birlikte, imanın tasdik olmasını da reddetmemiştir. İmam Eş'arî ise imanın tasdik olduğunu söylemiş, fakat tecziyeyi -yani imanın cüzlere ayrılabilceğini- reddetmemiştir. O halde bu iki görüş uzlaştırılabilir. O zaman tasdikin kendisi değil de şer'i olan iman, semereler olan amellerle artar ve eksilir.⁶⁷

Eş'ariler ziyade ve noksanlık meselesine getirdikleri bu yorumlar çerçevesinde genel anlamda Peygamberlerin veya Cibril yahut Hz. Ebu Bekr'in imanının sıradan bir insanın imanı gibi olduğunu söylemeyi uygun görmemişlerdir.⁶⁸

6-İman ve Günah (Büyük Günah)

el-Eş'arî, günah işleyen kimsenin fiskından dolayı imandan çıktığını kabul etmez. Ona göre fasık imanından dolayı mümin, fiskından ve büyük günah işlemesinden dolayı da fasıktır. Çünkü dil bilimciler, öldüren kişiyi katil, kendisinden küfür sadır olan kişiyi kafir, fisk sadır olanı fasık, tasdik sadır olanı da musaddık olarak nitelendirmişlerdir. O halde kendisinden iman sadır olan kişi de mümin olarak nitelenmelidir.⁶⁹

İmam Eş'arî, Mutezile'nin "el menziletu beyne'l-menziyeteyn" (büyük günah işleyen kimse ne mümin ne de kafirdir) görüşüne karşı çıkar. Ona göre, şayet fasık ne mümin ne de kafir olarak kabul edilirse onda ne küfür ne de iman olur. Aynı zamanda o ne muvahhid ne de mulhid, ne Allah'ın dostu ne

⁶⁶ el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Beyrut 1988, s. 141-143; krş. el-Gazzâlî, *Kavaidu'l-Akâid*, s. 262-266.

⁶⁷ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, I, 130-133.

⁶⁸ el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 90; es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, I, 134-135.

⁶⁹ el-Eş'arî, *el-Luma'*, s. 75.

de düşmanı olur. Böyle bir durum mümkün olmadığına göre fasıkın ne mümin ne de kafir olması da mümkün olmaz.⁷⁰ Ayrıca fasık, fiskından önce, tevhidiyle mümin olduğuna göre tevhidinden sonra onun günah işlemesi ondan ayrılmayan iman ismini iptal etmez.⁷¹ Bâkılânî ve diğer Eş'ariler de imamlarının bu görüşünü paylaşmaktadırlar.⁷²

Eş'ari alimler müminin günahlarından dolayı ahirette ceza görmesini caiz görmüşlerdir. Onlara göre, günah işleyeni Allah adliyle cezalandırabilir. Ancak işlediği günah kadar onu ateşte bırakır ve cezasını çektikten sonra çıkarır. Ayrıca Allah dilerse onu affeder ve hiç azap vermeyebilir. Eş'ariler bu konuda akli ve nakli delillere dayanmışlardır. Onlara göre, ceza verme hakkı olan birinin af ve müsamaha göstermesi övülecek bir şeydir ve yücedir. Ayrıca Allah şirk dışında dilediğine işlediği günahları affedeceğini bildirir.⁷³ Burada affedilemeyecek tek günahın şirk olduğu belirtilmektedir.⁷⁴ Fasık olana mümin denildiğine göre ona uygulanacak hüküm müminlere uygulanan hükümle aynı olmalıdır.⁷⁵

İmam Eş'arî, günah işleyenler için Peygamberin şefaatinin var olduğunu belirtir.⁷⁶ Subkî Eş'arilerin günah konusundaki görüşlerinden hareketle, Selefle iman tasdik olduğunu söyleyenler arasında neticede ciddi bir ihtilafın olmadığını söyler.⁷⁷ Subkî'nin iman konusunda bazı yorumlarla Selefle Eş'arileri yaklaştırma veya en azından karşıt grupta olmadıklarını gösterme çabasını bu konuda da sürdürdüğü görülür.

Eş'arilerin günahın iman aslını etkilemediğini ve günahkar müminin, fasık da olsa mümin olduğunu söylediklerinden "büyük günah" tabiri yerine sadece günah ve "mürtekib-i kebir" yerine günahkar ifadesini kullanmayı yeğledikleri görülür. Çünkü onlara göre iman açısından mürtekib-i kebir'in özel bir durumu yoktur.

7-Akıl ve İman (İman Aklen Vacip midir?)

İmam Eş'arî, iman ve marifetin sıhhat vaktinin, akli olgunluk vakti olduğunu, iman ve marifetin vucub zamanının ise, akıl ve buluşun bir araya

⁷⁰ el-Eş'arî, *el-Luma*, s.75.

⁷¹ el-Eş'arî, *el-Luma*, s.76.

⁷² el-Bâkılânî, *Temhid*, s. 395-397, 404; el-Cüveynî, *el-Akide'tu'n-Nizâmiyye*, s. 85-88.

⁷³ Nisa, 4/48.

⁷⁴ el-Bâkılânî, *Temhid*, s. 403; el-Cüveynî, *el-Akide'tu'n-Nizâmiyye*, s. 90.

⁷⁵ el-Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 334.

⁷⁶ el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Medine, 1988, s. 211.

⁷⁷ es-Subkî, *Tabakatu's-Şafiyye*, I, 129.

gelmesi olduğunu ve şer'in dışında bir vucubun olmadığını söyler. Böylece Eş'arî, aklın tek başına imanı gerekli (vacip) kılamayacağı görüşünü savunmuş olmaktadır. Çünkü şeri' dışında hiçbir yolla vucub olmadığını savunur.⁷⁸ Bütün vaciplerin vucubuyetinin sadece şer'i yolla bilindiği⁷⁹ hususu, Eş'arilerce ifade edilen genel bir kuraldır.

Hiçbir şeyi aklen Allah'a vacip görmeyen el-Eş'arî,⁸⁰ Peygamberlerin gönderilişini de vacip veya muhal değil, caiz görür.⁸¹ Ancak Allah Peygamberi gönderdikten sonra onları mucizelerle desteklemesi ve koruması Eş'arî'ye göre Allah'a vaciptir. Peygamberler mucizelerle desteklenip, insanları imana davet ettiklerinde onları dinlemek, emrettiklerine uymak ve nehy ettiklerinden kaçınmak vacip olur.⁸² İmam Eş'arî, risalet ve resulün doğruluğunun bilinmesinin yolunun mucize olduğunu,⁸³ Risaletinin sıhhatinin de mucize ile bilindiğini, ancak mucizenin doğruluğunun bilinmesinin ise nazar ve istidlal ile olduğunu belirtir.⁸⁴ Belki de el-Eş'arî'nin akla öncelik verir gibi görüldüğü husus sadece budur. Çünkü resule iman gerçekleşince artık akıl, naklin hizmetinde bir araç haline gelir. Böylece akıl, naklin anlaşılmasının yolu olmaktadır.

Gazzâlî bu durumu şöyle açıklar: Biz Mutezile'nin hilafına deriz ki: Şayet şer'an varid olmasaydı, kulların Allah'ı bilmesi ve nimetlerine şükretmesi vacip olmazdı. Nitekim Mutezile'ye göre akıl tek başına vacip kılıcıdır. Halbuki yegane vacip kılıcı Allah'tır. Çünkü bu hususta tek tercih sahibi O'dur. Bu tercihi haber veren peygamberdir. Mucize ise Peygamberin bildirdiği şeylerde sadık olduğunun kanıtıdır. Doğruyu bilmenin aracı (yolu) nazarıdır. Akıl, nazarın aletidir. Haberin manasının anlaşılması ise fehmdir. Başka bir ifadeyle vacip olan, tercih etmedir. Vacip kılan Allah'tır. Haber veren

⁷⁸ Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 256.

⁷⁹ Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 263.

⁸⁰ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 174; krş, İbn Teymiyye, *Minhâcû's-Sünne*, II, 414-415.

⁸¹ eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 89; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 360. Krş, el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s.92; el-Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 260.

⁸² eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 89; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 360; el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 173.

⁸³ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 176.

⁸⁴ İbn Fûrek, *Mucerredü Makâlât*, s. 182. Krş, el-Bâkılânî, *el-İnsâf*, s. 93; el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 178.

Resuldür. Peygamberin doğruluğunu ve mahzurun tanınmasını sağlayan akıldır. Kurtuluşa sebep olan yola teşvik eden ise insan tabiatı (doğası)dır.⁸⁵

Akıl tek başına insanı Allah'ı tanımakla sorumlu kılamayacağına göre, Risaletin ulaşmadığı kimselerin iman durumunun ne olacağına dair Eş'arilerin görüşünü ise Bağdâdî açıklamaktadır. Buna göre, yeryüzünün her hangi bir yerinde bulunup ta İslam davetinin kendisine ulaşmadığı kimsenin durumuna bakılır. Şayet adl ve tevhid konusunda hakka inanmış, fakat şer'i hükümleri ve peygamberleri bilmiyorsa bu kimse hakkındaki hüküm Müslümanların hükmü gibidir. Bilmediği hükümlerden dolayı mazurdur. Çünkü aleyhine bir delil (hüccet) oluşmamıştır. Eğer ilhada, küfre veya ilahî sıfatların reddine inanmışsa bu itikadından dolayı kâfirdir. Şayet bazı nebilerin daveti ona ulaşmış ve onlara inanmamışsa ebedi olarak vaidi (azabı) hak eder. Eğer ona ilahî bir şeriatın daveti hiçbir şekilde ulaşmamışsa mükellef olmaz ve ahirette onun sevap ve ikabı da olmaz. Şayet Allah ona ahirette azap verirse bu o kimse için ikab (ceza) olarak telakki edilemez. Nasıl ki dünyada çocuk ve hayvanları incitmesi (ilamı) onların yaptığı bir şeyden dolayı ceza olmayıp Allah'tan bir adl ise, bu da öyledir. Eğer ahirette ona nimet verirse bu taatın bir sevabı olmayıp Allah'tan bir lütuftur. Şayet İslam daveti kendisine ulaşmamış bu kişi ne tevhide ne de küfre inanıyorsa, o ne mümindir ne de kafirdir. Allah dilerse ahirette onu adlen cezalandırır, dilerse fadlen nimetlendirir.⁸⁶

Aslında Allah'ı bilmenin aklen insana vacip olup olmaması hususu, bir yönüyle Eş'arilerin hüsün ve kubuh (güzel-iyi/çirkin-kötü) problemine bakışlarıyla da alakalıdır.

8-Taklidi İman

Taklidi imanın geçerli olup olmadığı hususu Eş'ariler arasında ihtilaf konusudur. Onlara göre, delillerini bilmeden dinin rükünlerine taklidi olarak inanan biri, şayet bu inançla birlikte itikadı hakkında içinde şüphe barındırıyorsa veya ifsad ve şüpheyi açıksa, yahut şüpheden emin olmadığını ifade ediyorsa, bu kişi, Allah'a inanmış bir mümin değil, bilakis kâfirdir. Şayet bir kimse delilini bilmemekle birlikte hakka inanıyor ve inancını bozacak hiçbir şüphe taşımıyorsa, bu kimsenin durumu konusunda Eş'ariler ihtilaf etmişlerdir. Bir kısım Eş'arilere göre, dini esasları bilmeye götüren nazar ve istidlali terk ettiğinden dolayı bu kişi asi olsa da mümindir ve İslam'ın bu konudaki hükmü ona uygulanır. Aynı zamanda o kimse itikadı ve ibadetleri ile Allah'a muti'dir. Bu şekilde ölen kimsenin Allah'ın rahmetiyle günahlarının af olun-

⁸⁵ el-Gazzâlî, *el-İktisâd fî'l-İtikâd*, s. 118, 121.

⁸⁶ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 263.

ması ve şefaate erişmesi umulur. Şayet günahından dolayı cezalandırılırsa da bu daimi bir azap olmayıp, sonucu Allah'ın lütfü ile Cennet olur. Bağdâdî gibi Eş'arilerin çoğu, bu görüşü tercih eder.⁸⁷

Diğer bir görüş ise Eş'arî'nin tercih ettiği ve dile getirdiği görüştür. Buna göre, hakka inanan kimse, bu itikadıyla küfürden çıkmıştır. Çünkü küfür ile tevhid, nübüvvet ve hakka olan inanç birbirine zıttır ve bir arada bulunamazlar. Ancak ister delalet ile ilgili ifadeyi güzel yapsın veya yapmasın âlemin hudusu, yaratıcının tevhidi, nübüvvetin sahihliği konusundaki gerçeği birtakım delillerle bilmezse mümin ismini hak etmez. Bağdâdî der ki: Eş'arî, Hakka taklit yoluyla inanan kişiye, her ne kadar mutlak anlamda ona mümin adını vermese de, ona göre böyle bir kimse, ne müşriktir ne de kâfirdir. Eş'arî'nin bu aslına kıyasen bu durumdaki kişinin mağfireti caiz görünmektedir. Çünkü o ne mümin ne de kâfirdir.⁸⁸ Ayrıca, Eş'arî'nin, Ehl-i Kible den hiç kimseyi tekfir etmediğini, çünkü onların tümünün tek bir mabuda işaret ettiklerini bu farklılıkların ibarelerdeki ihtilaflar olduğunu söylediği de unutulmamalıdır.⁸⁹

Tasdikin altı mertebesinin olduğunu söyleyen Gazzâlî, tasdik-i cazimin (kesin doğrulamanın) araştırma ve delilleri incelemeye bağlı olmadığını belirtir. Ona göre Kur'an, sunduğu delillerle kalbi tasdike yöneltir ve kişinin iman etmesini sağlar. Avamın imanının geçerli olduğunu gösteren en iyi delil de budur. Ayrıca avamdan olanın Kur'an'ın sunduğu delillerin arkasındaki hikmeti vb. bilmesi ve kavraması gerekmez. Bu hususta kalbi itminan ve tasdik yeterlidir.⁹⁰

yeterli olduğunu savunur. Ona göre tasdik ne suretle meydana gelirse gelsin Allah, kullarını sadece iman ve tasdiki cazimle mükellef kılmıştır.⁹¹ Gazzâlî bu görüşünü Hz. Peygamber döneminde yaşanan örneklerle ve sahabe dönemindeki durumlara dayanarak açıklar.⁹² Ancak Gazzâlî yine de bilgi ve delile dayalı tasdik in üstünlüğünü vurgulamaktan geri kalmaz. Ona göre arifin mukallitten üstün olduğu inkâr edilemez. Lakin mukallit gerçekten mümindir.

⁸⁷ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 254.

⁸⁸ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 255; Bkz., en-Nesefî, *Tabsîratü'l-Edille*, I, 43, 57.

⁸⁹ ez-Zehebî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyëru A'lami'n-Nubelâ*, Beyrut, 1992, XV, 88.

⁹⁰ el-Gazzâlî, *İlcamu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, s. 115-116.

⁹¹ el-Gazzâlî, *İlcamu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, s. 117.

⁹² el-Gazzâlî, *İlcamu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, s. 116-117.

Aslında mukallit taklidi bilmediği gibi mukallit olduğunu da bilmez. Bilakis, inancından şüphesi olmayan arif ve muhik biri olarak kendini görür.⁹³

Cüveynî'ye göre de itikadın bilgi ve delile dayalı olmasının elbette üstünlüğü vardır. Ancak kullar bununla mükellef olmadıkları gibi itikatların çoğu bilgi ve delile dayalı değildir. Önemli olan kararlı ve sağlam bir inanca sahip olmak, ayrıca şahadet etmek ve hükümlere uymaktır. Cüveynî'avamın bilgi ve delile sahip olmadığını, imam olarak bilinenlerin bile deliller karşısında şaşırıp kaldıklarını ve zorlandıklarını söyler. O halde Allah kullarını, kendisini hakkıyla bilme ve dinde yakine ulaşmakla mükellef kılmamıştır.⁹⁴

9-Çocukların İman Durumu

Eş'arilere göre, akil ve baliğ olmadan çocuğun üzerine hiçbir şey vacip olmaz. Şayet müşriklerin çocuklarından biri İslam'ı izhar ederse ve bunun üzerine ölürse durumu Allah'a kalmıştır.⁹⁵ Müslümanların çocuklarından ölenler veya deli olarak buluşa erişip ölenler cennette gireceklerdir. Müşrik olan çocukların ahiretteki durumu hakkında varid olan haberler farklı farklı olduğundan Eş'arilerin ortak bir görüşü yoktur.⁹⁶

Sonuç

İslam Mezhepleri arasında Eş'arî iman anlayışı, "orta yol" bir anlayıştır. Ancak Eş'ariler imanda istisna, artma ve eksilme, iman ve İslam konularındaki görüşlerinden dolayı Maturidilerin eleştirilerine hedef olmuş, bilhassa imana getirdikleri tanrıdan dolayı zahiri İbn Hazm, Hanbelî ve Ashabu'l-Hadis'in⁹⁷ hedefi haline gelmişlerdir. Özellikle günah meselesi ve onunla bağlantılı olarak vaid meselesinde Mutezile'ye ters düşmüştür.

İman anlayışını bir takım yorumlarla Selefîn anlayışına yaklaştırma çabaları Bâkılânî, Bağdâdî ve Cüveynî'de açıkça görünmemektedir. Ancak bu husus daha belirgin bir şekilde Gazzâlî ve özellikle de Subkî'de izlenebilmektedir. İki düşünceyi bir birine yakın, en azından Eş'arî iman görüşünün Selefîn iman görüşüne aykırı olmadığını göstermek için sonradan çeşitli yorumlara başvurulduğu gözden kaçmamaktadır. Ancak Selefîn görüşüne gösterdikleri saygıdan ötürü Selefîn fikirleri ile İmam Eş'arî'nin imanla ilgili görüşleri arasındaki çelişkiyi gidermek için çeşitli yorumlara yönelmiş olsalar da hiçbir

⁹³ el-Gazzâlî, *İlcamu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, s. 117.

⁹⁴ el-Cüveynî, *el-Akîdetu'n-Nizâmîyye*, s. 91.

⁹⁵ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 258-259.

⁹⁶ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, s. 261.

⁹⁷ Ashabu'l-Hadis'in iman konusundaki görüşleri için bkz., Kutlu, Sönmez, *İslam Düşüncesinde İlk gelenekçiler*, Ankara, 2000, s. 75-96.

Eş'arî bilgini, iman konusunda Eş'arî ilkelere aykırı fikirleri savunur duruma düşürmemiştir.

İmam Eş'arî'nin iman anlayışının bütünüyle Eş'arî düşünceye hâkim olup bir prensip haline geldiğini söylemek güçtür. Burada dikkati çeken şey, onun mukallidin imanı hakkındaki görüşü ile imanda ziyade konusundaki fikirleridir. Ancak onun bu fikirleri Eş'arilikte neşvünema bulamamıştır. Hatta Eş'arî geleneğe mensup bazı alimler tarafından bu fikirler isim verilmeden ve dolaylı olarak eleştirilmiştir. Özellikle taklid-i iman meselesinde bu açıkça görülmektedir.

Eş'arilerin iman anlayışı, aynı zamanda Eş'ariliğin, İslam ve imanın farklılığı, günahların iman üzerindeki etkisi, imanda artma ve eksilme konularına bakışını da belirlemiştir. Bütün bu hususlar onların imana yaklaşımlarına göre şekillenip gelişmiştir.